

СИСТЕМОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВТОРИННИХ МЕДИЧНИХ НАЙМЕНУВАНЬ

© Цісар Н., 2010

У статті наголошено на системності вторинних медичних найменувань, охарактеризовано їхні основні системотворчі типи на лінгвальному та позалінгвальному рівнях.

Ключові слова: системність, вторинна номінація, медична терміносистема.

Regularity of secondary medical terms is accented in the paper, characteristic of its system-creative types are represented in lingual and extralingual levels.

Keywords: system, secondary nomination, medical terminology.

Загальновідомо, що будь-яка термінологія — це система, яку формують підсистеми. Значну частину лексики медичної науки становлять вторинні назви, що виникли внаслідок метафоризації та метонімізації загальноживаних слів або термінів інших терміносистем: дотичних чи віддалених, й становлять одну із підсистем медичної терміносистеми загалом.

Явище вторинної номінації в медичній термінології характеризується системністю: з одного боку, результатом вторинної номінації є термін, який входить у систему термінів певної фахової мови та в систему мови взагалі, вступає у зв'язки з одиницями цієї терміносистеми; з іншого боку, будь-яке групування термінів, що з'явилися внаслідок дії вторинного називання, свідчить про закономірність вияву цього явища.

Системність є однією з вимог існування терміна. У сучасному термінознавстві поняття системності розуміють у таких аспектах:

1) світ має системну організацію, отже, й термінологія, яка відображає цей світ, системна: «...термінологія є системною передусім тому, що системним є світ, ділянки якого вона відтворює й обслуговує» [1, с. 4];

2) термін є системним, оскільки він входить в певну систему й підпорядковується її законам: «системність термінів, строга залежність всередині термінології — це головна характеристика цього розряду слів» [3, с. 79];

3) термін у зв'язках з іншими термінологічними одиницями формують структуру термінології: «термін є невід'ємним елементом системи, якщо під системою розуміти сукупність елементів цілого, між котрими існує обов'язковий і тривкий зв'язок» [2, с. 11];

4) найголовнішими системоутворювальними параметрами, на думку авторів підручника «Українське термінознавство», є парадигматичні явища синонімії, антонімії, гіперо-гіпонімії [5, с. 180–194].

Мета статті — обґрунтувати та утвердити системність вторинних медичних найменувань й наголосити на важливій ролі таких одиниць у формуванні медичної терміносистеми.

Системність вторинних термінів виявляємо й на рівні позалінгвальному, і на рівні системи мови. Екстралінгвальні показники — це передусім системність мисленневих процесів людини-творця й системності самої побудови реальності.

Вторинні назви з'являються внаслідок дії асоціацій за подібністю або суміжністю, тому й терміни за способом номінації (метафори чи метонімії) групуємо у:

- терміни, що виникли за асоціацією зовнішньої схожості. Наприклад, *крило* «літальний орган птахів, комах та деяких ссавців (наприклад кажанів)» [6, т. 4, с. 346] і медичний термін *крило* «анатомічний утвір у формі крила» [7, т. 1, с. 640]. Термін у своїй семній структурі містить мотивувальну ознаку «у формі крила». Номінація відбулася за дією асоціативної схожості до форми крила.

- терміни, які з'явилися за асоціацією функційної схожості. Загальноживане слово *зв'язка*: «зв'язані, скріплені мотузкою й таке інше або нанизані на неї які-небудь однорідні предмети» [6, т. 3, с. 503]. Медичний термін *зв'язка* зафіксований із таким значенням: «щільна сполучна тканина,

що скріплює суглоби або з'єднує окремі органи тіла між собою» [7, т. 1, с. 512]. Базою для виникнення терміна є асоціація за функційною схожістю — функцією скріплення, зв'язування.

- терміни, які утворилися за асоціаціями аналітично: за зовнішньою та функційною подібністю одночасно. Слово *мішок* функцієє із значенням: «зшите зі шматка грубої тканини вмістище для зберігання і перевезення сипких тіл і різних речей, а також великий паперовий пакет цього ж призначення» [6, т. 4, с. 762]. Медичний термін *мішок*: «вмістище для чого-небудь у тварин і рослин» [7, т. 2, с. 113]. Ономазіологічною ознакою номінації послужила зовнішня подібність та функційна схожість — форма вмістища та функція містити що-небудь.

- терміни, що виникли за асоціацією суміжності різного типу. Наприклад, 1) суміжність у напрямі процес → результат процесу: *сплетіння* — «дія за значенням сплести» [6, т. 9, с. 538] та «сітчасте сполучення нервів, кровоносних або лімфатичних судин» [7, т. 2, с. 484]; 2) суміжність належності *окуляри Бартельса, операція Брікера, ангіна Дюге*. У медичній термінології метонімія часто виникає на основі синтаксичних контактів і є результатом стиснення тексту, наприклад: *операція Брікера*, що медики розуміють як *операцію, яку провів Брікер*. У такому випадку метонімія не виступає в ролі заміщення предмета й не створює нового лексичного значення, а тільки сигніфікативно уточнює його. Явище конденсації структури словосполучення досить поширене в термінології, що засвідчує бажання фахівця, який створює назву, зафіксувати особу, причетну до виникнення нової реалії. 3) Суміжність партитивності: *крижі* — «нижня частина спини...» / «трикутна кістка, утворена зрослими між собою п'яти хребцями; з'єднує тазові кістки з хребтом» [7, т. 1, с. 639];

- терміни, які містять у собі комбінацію і метафоричних показників, і метонімічних. Метафора та метонімія можуть накладатися, перебувати в тісних взаємозв'язках. Наприклад, загальноновживане значення слова *апарат* «установа або сукупність установ, що обслуговують яку-небудь ділянку державного управління чи господарства», і значення медичного терміна «сукупність органів або їх систем, різних за будовою та розвитком і об'єднаних спільною функцією» [7, т. 1, с. 119]. Із цього значення розвинулось ще два медичних на основі метонімії частина — ціле і навпаки «сукупність систем органів, різних за будовою та функцією й об'єднаних спільним розвитком та топографією», а також «окрема дрібна структура органа, яка має певне функціональне* значення» [7, т. 1, с. 119]. Власне медичне значення розщепилось на два, у результаті чого в першому випадку воно розширилось, у другому — звузилось.

Системне бачення світу виявляємо й на рівні комплексних понять різних наукових галузей, наприклад, уявлення про дерево перенеслось на уявлення про бронхи. Унаслідок таких взаємопереходів виникли медичні терміни *бронхіальне дерево, стовбур бронхосередостінний, бронхіальні гілки*. Усі наведені приклади ілюструють явище вторинної номінації на базі метафори, спричиненої асоціаціями за подібністю зовнішнього вигляду.

На рівні мови показником системності вторинних медичних найменувань є їхні парадигматичні та синтагматичні зв'язки. У парадигматиці терміни — вторинні назви входять у синонімі, антонімі, гіперон-гіпонімі зв'язки.

У медичній термінології репрезентовано чимало термінів-словосполук, утворених засобами метафори. Такий тип номінації нових наукових понять веде до того, що одні медичні терміни, родові, стають основою для творення інших, видових, унаслідок чого між ними формуються відношення різнорівневої гіперо-гіпонімії. Явище гіперо-гіпонімії в медичній терміносистемі спричинене також кількісним та семантичним розвитком цієї термінології. Виявом цього може бути вживання опорного компонента (опорної назви) із означенням, яке вводить у зміст терміна додаткові семи сигніфікативного характеру: *лабіринт* — *лабіринт завитковий, лабіринт кістковий, лабіринт перетинчастий, лабіринт решітчастий* та ін.; *акомодація* — *акомодація ока, акомодація гістологічна, акомодація фізіологічна* та ін.

Вторинна медична назва може мати один або кілька конкретизаторів, які творять систему із відношенням синонімії та антонімії в межах однієї терміносистеми. Причиною існування антонімічних пар термінів-словосполук у мові медицини є протилежні значення конкретизаторів. Спостерігаємо тенденцію до послідовності в антонімічних парах у номінації термінів: волокна дугоподібні *зовнішні* — *внутрішні*; вивих *неповний* — *частковий* — *повний*; кривина шлунка

* функційне — ред.

велика — мала; горбик верхній — нижній та ін. Явище синонімії конкретизаторів також поширене в медичній термінології. Термін може мати один або кілька таких варіантів: криз *відторгнення* — криза *відкидання*, конституція *атлетична* — конституція *нормостенічна*, *танець святого Вітта* — *танець святого Гвідона* — *хорея мала*, *ніготь Гіппократа* — *годинникові скельця*, *ріг Аммона* — *коник морський*, *вузол нервового волокна* — *перехват вузла* — *вузловий перехват Ранв'є*, *острівець підшлункової залози* — *острівець панкреатичний* — *острівець Лянгерганса* та ін.

Кожне слово має певне семантичне поле, яке дозволяє йому в різних контекстах мати множину різних значень, і, відповідно, різних змістів. У загальнонавжіваній мові семантичні поля величезні, на відміну від фахової мови, де семантичне поле максимально звужене. В актах вторинної номінації найчастіше відбувається зміна семантичного поля загальнонавжіваних слів, які переходять у термінні семантичні поля та значно звужують свої синтагматичні властивості, тобто зменшується їхня здатність сполучуватися з багатьма компонентами мови. Терміни, які переходять з однієї терміносистеми в іншу, зазнають аналогічних змін. Причинами таких процесів у мові є: 1) зміна поняттєвого наповнення; 2) зміна сфери вживання; 3) зміна семантичної структури слова, і дефінітивного значення, і сигніфікативного значення.

Загальнонавжіване слово *серп* входить до семантичного поля «знаряддя праці» і на рівні синтагматики утворює словосполучення: *серп сільськогосподарський*, *серп металевий* та ін. Медичний термін *серп* входить до семантичного термінного поля «утвір в медицині», і набуває інших синтагматичних уточнень: *серп мозковий*, *серп пахвинний** та ін. Синтагматичні уточнення термінів характеризуються чіткістю та зумовлюють точне вживання того чи іншого уточнення в певних текстах, оскільки на основі таких синтагматичних уточнень створюємо нове поняття, і, відповідно, нову назву.

Взаємопереходи на рівні семантичних полів відбуваються й між різними терміносистемами. Наприклад, математичний термін *трикутник* входить до семантичного поля «геометрична фігура» й може поєднуватися на рівні синтагматики з атрибутивними компонентами: *трикутник рівносторонній*, *трикутник прямокутний* та ін. Перехід математичного терміна в розряд медичного терміна призводить до суттєвих змін його синтагматичних властивостей, тобто медичний термін набуває нових синтагматичних уточнень: *трикутник ключично-грудний*, *трикутник трахейний*, *трикутник мостомозочковий*, *трикутник сонний* та ін.

Закономірним є вибір ономазіологічної бази для творення нового терміна засобами вторинної номінації. Основою метафоричних зміщень у медичну термінологію стало 11 лексико-семантичних груп слів: *назви предметів побуту*, *назви знарядь праці та їх частин або елементів*, *назви будівель, приміщень, споруд та їх елементів*, *назви вмістищ*, *назви форм рельєфу*, *назви рослин, плодів та їх частин*, *назви тварин та частин тваринних організмів*, *назви осіб за професією або діяльністю*, *назви одягу, взуття та їх елементів*, *назви прикрас та їх елементів*, *назви природних явищ*.

Отже, вторинні медичні найменування становлять окрему підсистему медичної термінології, формують структурні зв'язки в межах своєї підсистеми та медичної терміносистеми загалом, засвідчують закономірність існування вторинної номінації як одного зі способів кількісних та якісних змін термінології. Показниками системності вторинних медичних найменувань на позамовному рівні є закономірність мисленневих операцій (дії асоціацій) та системність структури світу, а на мовному рівні — парадигматичні та синтагматичні зв'язки.

1. Головин Б. Н. *Лингвистические основы учения о терминах* / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. — М.: Высш. шк., 1987. — 104 с. 2. Д'яков А. С. *Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти* / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. — К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. — 218 с. 3. Капанадзе Л. А. *О понятии «термин» и «терминология»* / Л. А. Капанадзе // *Развитие лексики современного русского языка [Сб. статей. Под ред. Е. А. Земской и Д. Н. Шмелева]*. — М.: Наука, 1965. — С. 75–85. 4. Очкуренко О. М. *Анатомія людини: Навч. посібник* / О. М. Очкуренко, О. В. Федотов. — К.: Вища шк., 1992. — 334 с. 5. Панько Т. І. *Українське термінознавство: підручник* / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. — Л.: Світ, 1994. — 216 с. 6. *Словник української мови: в 11 т.* / [ред. І. К. Білодід, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін.] — К.: Наук. думка, 1970 — 1980. 7. *Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: у 2 т.* / [за ред. М. Павловського, Л. Петрух, І. Головки]. — Л.: Словник, 1995. — 651 [1] с.; 786 [2] с.

* Синтагматичні уточнення медичних термінів подано за підручником Очкуренко О. М., Федотов О. В. *Анатомія людини: Навч. Посібник* / О. М. Очкуренко, О. В. Федотов. — К.: Вища шк., 1992. — 334 с.